

Samenvatting (Dutch summary):

HET STANDAARDNEDERLANDS IN NEDERLAND **Een sociolinguïstische en fonetische beschrijving**

Dit proefschrift geeft een definitie van de standaardtaal in Nederland en beschrijft de uitspraak van deze taalvariëteit. De weergave van dit onderzoek bestaat uit vier delen. Het eerste deel schetst de gedachtevorming achter het onderzoek en introduceert de Nederlandse standaardtaal, in de hoofdstukken 1, 2 en 3 ('Achtergrond'). Het gebruikte spraakmateriaal alsmede de verschillende experimenten zijn beschreven in de hoofdstukken 4 en 5 ('Methodologie'). De delen daarna beschrijven de Nederlandse standaardtaal en de uitspraak van deze taalvariëteit, respectievelijk in hoofdstuk 6 tot en met 9 ('Het Standaardnederlands') en 10 tot en met 12 ('De uitspraak van het Standaardnederlands').

ACHTERGROND

Hoofdstuk 1 geeft de achtergronden weer van de keuze voor de Nederlandse standaardtaal en voor de uitspraak van deze taalvariëteit als onderzoeksthema's. Betoogd wordt dat er in Nederland een sterk bewustzijn is van taalvariatie en de daarmee samenhangende connotaties. De standaardtaal is gemeengoed in de zin dat zij reacties oproept en dat Nederlanders zich doorgaans betrokken voelen bij deze taalvariëteit. De zoektocht naar de definitie van de Nederlandse standaardtaal in het voorliggende onderzoek had als uitgangspunt dat de professionele literatuur veel aanwijzingen tot zo'n definitie geeft, terwijl de mening van gewone taalgebruikers onderbelicht is gebleven. De taalbeleving van deze laatste groep is echter relevant. Een brede acceptatie door gewone sprekers is immers intrinsiek aan elke standaardtaal. De literatuur geeft veel aanwijzingen dat uitspraak bepalend is voor de mate van standaardtaligheid. Dit aspect van taal is het meest variabel binnen en tussen sprekers, daarnaast heerst er een sterk bewustzijn van de subtiliteiten van uitspraak.

Allerlei namen voor de taalvariëteit die onderzocht is, doen de ronde, zoals 'Algemeen Beschaafd Nederlands' en moderne, neutralere termen als 'Algemeen Bruikbaar Nederlands' en 'Algemeen Nederlands'. De term die hier gebruikt wordt, is 'Standaardnederlands', wat een neutrale beschrijving is van het fenomeen dat onderzocht wordt en doelt op een normtaal, een taal die geaccepteerd is als zijnde typisch voor de taalgemeenschap als geheel. Deze term is ook eenvoudig te vertalen in 'Standard Dutch' en is internationaal vanzelfsprekend.

De eerste golf van observaties over de Nederlandse standaardtaal doet zich voor in de zestiende eeuw; de tweede in de negentiende. Persoonlijke inzichten van beroepsmatige taalgebruikers spelen hierin een hoofdrol; zij worden vooral gestuurd door de sterke taalvariatie die ze in hun dagelijkse professionele leven tegenkomen. Levendige, op overtuigingskracht berustende beschrijvingen van hoe de Nederlandse taal gesproken dient te worden, zijn het gevolg. In de twintigste eeuw groeit het besef dat er naast de intuïties van experts en professionele gebruikers (schrijvers,

DUTCH SUMMARY

docenten, uitgevers) sociolinguïstische instrumenten nodig zijn die de normen van leken kunnen vastleggen. Tot de opkomst van de moderne media na de Tweede Wereldoorlog lijkt de aanname in onderzoek naar de Nederlandse standaardtaal dat de typisch standaardtalige uitspraakkenmerken bekend zijn bij een breed publiek. Aannames - vaak erg traditioneel - voeren echter de boventoon; aannames die niet uitgebreid getoetst worden. De voorliggende studie is het eerste uitgebreide onderzoek naar lekenopvattingen over het Standaardnederlands en beoogt zo een startpunt te zijn voor verder onderzoek naar taalnormen in Nederland. Een eventuele toepassing van de gegevens is een leerboek voor buitenlanders die Nederlands studeren. Vooral studenten buiten het Nederlandse taalgebied die Nederlands willen leren, zijn gebaat bij een beschrijving van taalnormen en de mate en aard van acceptatie van bepaalde uitspraakkenmerken.

Hoofdstuk 2 schetst de geschiedenis van het Standaardnederlands. Parallel aan de totstandkoming van de Nederlandse taal in haar vele vormen, ontstaan normen omtrent correctheid en het gevoel dat onderlinge talige tegemoetkoming eenheid schept, wederzijdse verstaanbaarheid en begrip. Deze taalstandaardisatie is in dit hoofdstuk beschreven aan de hand van de stadia zoals beschreven door Haugen (1966): selectie van de taal die als basis dient voor standaardiseren, codificatie van de taalnormen in grammatica's en andere beschrijvende (en voorschrijvende) werken, uitbreiding van de functies van de standaardtaal en ten slotte de acceptatie van de standaardtaal.

De Middelnederlandse periode (1100-1500) wordt door velen gezien als de echte start van de geregistreerde Nederlandse taal. In deze periode ligt de basis van het standaardiseringsproces. Rondom de dertiende eeuw verschijnen de eerste documenten in de volkstalen zoals toentertijd gesproken. Brabantse en Vlaamse variëteiten zijn hierin het best vertegenwoordigd. Brussel, Brugge en Antwerpen lijken onderhevig te zijn aan een zekere taalstandaardisering door de wederzijdse handel die plaatsvindt, waarbij kooplieden met elkaar dienen te communiceren. Door het vele overschrijven van teksten ontstaan geschriften die door de dialecten van de kopiërende schrijvers beïnvloed zijn.

Vanaf de vijftiende eeuw draagt de drukpers bij tot het naar elkaar toegroeien van verschillende geschreven taalvariëteiten. De talen van Antwerpen en Amsterdam zijn het meest dominant hierin. Hoewel de selectie plaatsvindt van een aantal dialecten als basis van de standaardtaal, en ook de eerste kleinschalige codificatie zichtbaar wordt, is er aan het einde van de Middelnederlandse periode nog geen sprake van enige wijdverbreide standaardisatie. De val van Antwerpen in 1585 verstoort de natuurlijke ontwikkeling voor het hele gebied richting een gezamenlijke standaardtaal. Antwerpen komt in handen van de Spanjaarden en het noorden scheidt zich af van het hedendaagse Vlaanderen. De standaardisering in het zuiden zal voor enkele eeuwen tot een minimum worden beperkt, terwijl de geschreven en gesproken eenheid in het zelfbewuste noorden een vlucht neemt.

De zeventiende eeuw brengt de Statenvertaling van de Bijbel, koloniale expansie en bekende Nederlandse schrijvers als Van den Vondel en Hooft. De Republiek der Verenigde Nederlanden wordt gesticht en het Nederlands als taal wordt speerpunt in het eenheidsstreven van de jonge natie. Ondernemers, drukkers,

DUTCH SUMMARY

uitgevers en wetenschappers hebben belang bij een eenheidstaal en dragen hieraan bij. De provincies buiten het westen blijven buitengesloten van enige invloed op de eenheidstaal.

Na de Gouden Eeuw komt een periode van relatieve stabiliteit in de achttiende eeuw. De constructie, codificatie en uitbreiding van de standaardtaal gaat door. In 1795 begint de Bataafs-Franse periode. De Fransen dragen bij aan de eenwording van de republiek. Ze voeren naar eigen model een standaardiseringsbeleid in de Nederlanden en brengen op die manier het lopende proces in een stroomversnelling. Na de Bataafs-Franse periode (1795-1813) volgt een kortstondige hereniging met de zuidelijke Nederlanden.

De negentiende eeuw brengt bovenal een meer systematische bestudering van het Nederlands. Belangrijke grammatica's en voorstellen tot spellingshervorming verschijnen. De geschreven taal wordt dusdanig sterk gestuurd dat ze serieus af begint te wijken van het gesproken Nederlands. De aanhangers van de *Beweging van Tachtig* geloven in realisme en een absoluut natuurlijk gebruik van de taal, oftewel verwant aan het gesproken Nederlands. Onderwijshervormingen leiden ook tot een meer liberale kijk op de taal. De term *Algemeen Beschaafd Nederlands* wordt geïntroduceerd aan het eind van de eeuw, als verwoording van een eenheidstaal of in ieder geval het geloof in het bestaan van zo'n taal. Technische ontwikkelingen, zoals de mogelijkheid om geluidsopnames te maken en de succesvolle eerste radio-opnames, versnellen de standaardisering van de gesproken taal. De eerste treinlijnen zijn de aanzet tot de ontsluiting van niet-westelijke delen van de Nederlanden.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw komt de standaardisering van de gesproken standaardtaal andermaal in een stroomversnelling. De taal van de ontwikkelde klasse in de Hollandse steden krijgt een steeds eenduidigere vorm. Het onderwijs wordt steeds toegankelijker en daarmee groeit het besef van de standaardtaal. De opkomst van radio (jaren '20) en televisie (jaren '50) draagt bij aan de snelle verspreiding van de klanken van de standaardtaal.

Het Nederlands wordt grammaticaal en spellingstechnisch vastgelegd in respectievelijk de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* en de *Woordenlijst der Nederlandse Taal*. *Van Dale's Groot Woordenboek* en het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* vormen verder een vergevorderde beschrijving van de Nederlandse woordenschat. Samen met de massamedia hebben deze werken de uiteindelijke verspreiding van het Nederlands en de standaardtaal in hoge mate volbracht. Het Nederlands is in een vergevorderd stadium van standaardisering en functioneel kan worden gesproken van volledige standaardisatie, daar communicatieve problemen die een gevolg zijn van variatie in de standaardtaal te verwaarlozen zijn.

Hoofdstuk 3 bekijkt hoe na eeuwen van standaardisering een situatie is ontstaan waarin verschillende talen in het Nederlandse taalgebied naast elkaar bestaan - soms vreedzaam, soms moeizaam - en ontwikkelingen actief zijn die standaardisering versterken dan wel ondergraven. De meest dominante taal in het Nederlandse taalgebied is het Nederlands. De naam 'Nederlands' is pas sinds de twintigste eeuw de meest gebruikelijke manier om te verwijzen naar de Germaanse taal die historisch gezien het sterkst verbonden is met Nederland. Andere benamingen (bijvoorbeeld

DUTCH SUMMARY

‘Diets’, ‘Duytsch’ en ‘Nederduits’) zijn in onbruik geraakt. Het bestaan van deze benamingen heeft echter geleid tot internationale inconsistentie bij het verwijzen naar het Nederlands, een inconsistentie die soms tot verwarring leidt over de verhouding tussen de talen in Nederland, Vlaanderen en Duitsland. De term ‘Hollands’ wordt tegenwoordig gebruikt om zowel naar de taal van het hele gebied te verwijzen als naar de taal die typisch is voor het westelijke deel. ‘Algemeen Beschaafd Nederlands’ is onder taalkundigen in onbruik maar blijft de term die veel Nederlanders gebruiken om de Nederlandse standaardtaal te benoemen. Onder taalkundigen is de term ‘Standaardnederlands’ de meest gebruikte, waarbij zij onderscheid maken tussen de variëteit die in Nederland wordt gesproken (‘noordelijk Standaardnederlands’) en die in Vlaanderen gebruikt wordt (‘zuidelijk Standaardnederlands’).

De media worden gezien als de belangrijkste factor in de totstandkoming van een nieuw taalnormenstelsel waar het uitspraak betreft. De Gooise ‘r’ en het Poldernederlands geven een impressie van hoe het nieuwe Nederlands zal klinken, maar de verwachting is dat veranderingen langzaam zullen plaatsvinden. Al met al lijkt er in Nederland een sterke behoefte te zijn aan een eenduidige norm. De voordelen van een eenheidstaal in Nederland zijn het ontstaan van saamhorigheid en wederzijds begrip. Deze taal draagt echter ook bij aan een verminderde tolerantie ten opzichte van afwijkingen van de norm.

METHODOLOGIE

Hoofdstuk 4 beschrijft het spraakmateriaal dat de basis vormt van het onderzoek. Twee corpora zijn aangelegd. Het eerste corpus was reeds beschikbaar voor het onderzoek begon en bestaat uit opnames van nieuwslezers uit vijf tijdperiodes, namelijk de jaren ‘50, ‘60, ‘70, ‘80 en ‘90. De sprekers in dit corpus zijn 30 mannelijke radiopresentatoren uit deze periodes die het nieuws of de actualiteiten presenteren. Het tweede corpus bestaat uit sprekers die door gewone Nederlanders naar voren zijn geschoven via twee enquêtes. Deze groep sprekers bestaat uit bekende televisie-nieuwslezers, namelijk Harmen Siezen, Pia Dijkstra, Joop van Zijl en Hennie Stoel. De vier sprekers van het tweede corpus en de drie sprekers die na het luisterexperiment uit het eerste corpus naar voren komen, vormen de basis voor de fonetische beschrijving in het laatste deel van het proefschrift.

In hoofdstuk 5 wordt een methodologische beschrijving gegeven van de empirische onderzoeken die verricht zijn ter beantwoording van de onderzoeksvragen, namelijk een luisterexperiment, zes enquêtes en twee fonetische beschrijvingen. Literatuurstudie is een belangrijk onderdeel van het huidige onderzoek. Hoofdstuk 10 bestaat bijvoorbeeld vrijwel uitsluitend uit literatuuronderzoek. Dit type onderzoek dient echter vooral ter ondersteuning van bovenstaand empirische onderzoek.

Het meest omvangrijke experiment was het *Spraakevaluatie-experiment*, waarin 114 luisteraars als belangrijkste taak hadden de spraak van de 30 sprekers uit het eerste corpus te kwalificeren op basis van de volgende kenmerken: Standaardnederlandsheid, bekaktheid, westelijkheid, regionaalheid, modernheid,

DUTCH SUMMARY

formeelheid, mooiheid en verzorgdheid. Sprekerselectie was een ander belangrijk doel van dit experiment. De luisteraars kwamen uit verschillende delen van Nederland en konden in verschillende leeftijdsgroepen worden ingedeeld. Het waren mannen en vrouwen.

In de *Sociolinguïstische Beschrijvingenquête* gaven 217 mannelijke en vrouwelijke respondenten aan wat volgens hen de kenmerken van het Standaardnederlands waren. Deze enquête is in internationale vorm gerepliceerd middels de *Internationale Enquête*. Respondenten uit Nederland, Vlaanderen, Polen, Japan en Nieuw-Zeeland beantwoordden in hun eigen taal vragen over de definitie van de standaardtaal in hun taalgebied. In totaal deden 701 respondenten mee uit deze landen, met in elk land tussen de 104 en 183 deelnemers. De groep respondenten bestond uit (zowel mannelijke als vrouwelijke) studenten en de leeftijden lagen dus dicht bij elkaar. Via de *Eerste Nieuwslezerenquête* gaven 191 respondenten - van verschillende leeftijden, van beiderlei kunne, uit verschillende delen van het land - van 19 Nederlandse televisienieuwslezers aan in hoeverre zij Standaardnederlands spraken. Deze enquête is in 1998 afgenomen. De *Tweede Nieuwslezerenquête* werd gehouden in 2005, tegen het eind van het onderzoeksproject. De lijst met nieuwslezers was aangepast aan de nieuwe situatie en bevatte 26 sprekers. Het aantal respondenten was 155: allen student, zowel mannen als vrouwen. In de *Foneemevaluatie-enquête* werd 191 respondenten vijf uitspraakverschijnselen voorgelegd, waaronder de Gooise 'r' en de zachte 'g'. Zij moesten aangeven in hoeverre deze verschijnselen acceptabel waren in het Standaardnederlands. De zowel vrouwelijke als mannelijke respondenten hadden uiteenlopende leeftijden en geografische oorsprongen. In de *Telefoonenquête* beantwoordden 1006 respondenten telefonisch vragen over onderwerpen die eerder onderzoek had opgeleverd of onbeantwoord had gelaten. Mensen uit het zuiden (Roermond en Sittard) en het westen (Rijswijk en Velsen) werden random gebeld en leeftijd en geslacht waren dus goed verdeeld.

In de *Perceptieve Beschrijving* werden tien geselecteerde fonemen in specifieke contexten onderworpen aan een consensustranscriptie. De spraak was afkomstig van de vier sprekers uit het tweede corpus, aangevuld met drie sprekers uit het eerste. In de *Akoestische Beschrijving* werd elk van de geselecteerde klinkers akoestisch gemeten. De toonhoogte en de drie eerste formanten (F_1 , F_2 en F_3) zijn gemeten. De perifere klinkers (ie), (oe), (a) en (aa) dienden als referentiepunten. De basis van de beschrijving waren F_1 en F_2 .

HET STANDAARDNEDERLANDS

In Hoofdstuk 6 begint de beschrijving van de kenmerken van het Standaardnederlands. Dit hoofdstuk behandelt 'intrinsieke kenmerken' van deze taalvariëteit, oftewel kenmerken van de taal en niet van de sprekers. Het uitgangspunt is dat leken belangrijke bepalers zijn van de definitie van het Standaardnederlands en hun evaluaties hebben we dan ook gelegd naast die van experts. Zowel leken als deze experts zijn, zo blijkt, van mening dat beide groepen een belangrijke stem hebben in deze definitie.

DUTCH SUMMARY

Vooral correctheid, niet-regionaliteit en ‘lingua-francaheid’ worden door leken sterk met het Standaardnederlands geassocieerd. Lingua-francaheid verwijst naar de communicatieve functie van het Standaardnederlands, waarbij het dient als taal waarin de wederzijdse verstaanbaarheid optimaal is. Op een algemener niveau zijn er twee kenmerken van het Standaardnederlands die elkaars tegenpolen lijken te zijn: algemeenheid (kenmerkend voor het hele land, de taal van iedereen, emotioneel neutraal) en gecultiveerdheid (een cultuurproduct, een aangeleerde taal, een elitetaal). Deze twee beschrijvingen lijken naast elkaar te bestaan en het is eerder regel dan uitzondering dat individuele luisteraars en respondenten in ons onderzoek gelijktijdig aanspraak maken op beide typen. Naast deze twee categorieën kenmerken komt het adjectief ‘mooi’ naar voren. Uitspraak wordt door respondenten als de meest kritische kwaliteit gezien voor de mate van standaardtaligheid, terwijl woordkeus en grammatica in mindere mate als bepalend worden beschouwd. We kunnen concluderen dat Nederlanders geneigd zijn het Standaardnederlands mooi te vinden en die mening in het bijzonder baseren op uitspraak.

Onnatuurlijkheid komt als veelgenoemd kenmerk uit verschillende van de experimenten. Opvallend daarbij is dat dit kenmerk niet alleen gedoogd wordt als zijnde onvermijdelijk maar zelfs omarmd wordt als voorwaarde. Geopperde oorzaken van de onnatuurlijkheid van de standaardtaal zijn: de conservatieve krachten waardoor deze taalvariëteit omringd is, de bewustheid waarmee wordt omgegaan met deze taal, de prescriptieve krachten die het aansturen, het feit dat het een aangeleerde taal is voor velen, de geschreven traditie van de standaardtaal en ten slotte het feit dat de media deze taal bewust verspreiden.

Hoofdstuk 7 beschrijft de ‘gebruikerskenmerken’ van het Standaardnederlands en beantwoordt daarmee de vraag wie typisch deze taal bezigen. Bewoners uit Haarlem en de westelijke steden worden in het bijzonder naar voren geschoven als typische sprekers. Hoofdstuk 7 betoogt dat de keus voor Haarlem voortkomt uit een hardnekkige mythe en dat er geen goede redenen zijn aan te wijzen waarom in deze stad het Standaardnederlands het meest wordt gesproken of op de meest zuivere manier. De onbekendheid van het accent zoals dat in Haarlem wordt gesproken kan een reden zijn waardoor deze mythe - die in de negentiende eeuw mogelijk ontstond na een opmerking van de schrijver Winkler (1871) over “die eigenaardige haarlemse tongval” - zich voort kon zetten. De keuze voor de westelijke steden stemt overeen met wat historisch gezien verwacht kan worden. Deze keus geeft aan dat er nog steeds een sterk bewustzijn is van de oorsprong van het Standaardnederlands.

Onduidelijkheid bestaat over de vraag in welke recente periode het Standaardnederlands vooral gesproken werd of wordt. Onze resultaten wijzen op een theoretische norm, van voor de jaren ‘60, maar geven ook aan dat moderne spraak toch het meest acceptabel is. Spraak van voor de jaren ‘60 heeft een bijna sentimentele uitstraling maar wordt niet gezien als een talige norm waarnaar de huidige spreker zich moet richten.

Zowel mannen als vrouwen worden gezien als representatieve sprekers van het Standaardnederlands, sprekers van de publieke omroepen worden als meer Standaardnederlands sprekend beoordeeld dan die van commerciële omroepen. De

DUTCH SUMMARY

NOS-nieuwslezers scoren hierin hoog, vooral het 8-uurjournaal van deze omroep heeft een exceptionele status in dit opzicht.

Hoewel er uiteenlopende antwoorden worden gegeven op de vraag betreffende het aantal sprekers van het Standaardnederlands, domineren antwoorden die verwijzen naar een klein percentage van de Nederlanders. Daarnaast is er een groep respondenten die de standaardtaal als typisch beschouwt voor de helft van de bevolking. Dit resultaat doet denken aan de enge en brede interpretatie die in de hoofdstukken aan de orde komen. De brede interpretatie gaat er vanuit dat de standaardtaal van alle mensen is; de enge ziet deze taal als typisch voor de elite. Beredeneerd kan echter worden dat een elitetaal intrinsiek niet standaard is. De twee benaderingen kunnen verenigd worden door de elitevariëteit te beschouwen als subvariëteit van de gemeenschapsvariëteit.

De resultaten in Hoofdstuk 8 plaatsen de Nederlandse bevindingen in een internationaal perspectief. De onderzochte landen vertegenwoordigen een diverse groep standaardtalen in de wereld. De Nederlandse taalsituatie en die van Vlaanderen zijn sterk met elkaar verbonden. De Poolse situatie is interessant omdat dit land ongekende buitenlandse bedreigingen heeft gekend. Japan daarentegen juist weer niet, en Nieuw-Zeeland vertegenwoordigt de landen die een relatief jonge standaardtaal hebben.

Alleen de lingua franca-functie wordt door de respondenten van alle landen aan de standaardtaal toegekend. Dit lijkt het meest primaire kenmerk van de standaardtaal; zij bindt sprekers en vormt de gemeenschappelijke communicatie. Dit kenmerk vertegenwoordigt blijkbaar de allereerste behoefte die de standaardtaal bevredigt. In de Nederlandse geschiedenis was dit inderdaad ook de primaire motivatie om een standaardtaal na te streven. Deze motivatie is gebleven, gezien het feit dat dit opgaat voor een jonge standaardtaal als die in Nieuw-Zeeland.

De Japanners associëren het Standaardjapans sterk met de media en de Polen hechten sterke waarde aan correctheid als kenmerk van het Standaardpools. Een ander opvallend resultaat is de nadruk waarmee Nieuw-Zeelanders hun standaardtaal als 'slangy' beschrijven. De meest opmerkelijke bevinding is echter dat de Nederlanders sterker dan elk van de onderzochte volken de nadruk leggen op niet-regionaliteit. Bekend is dat er in Nederland bij velen een taboe ligt op het hebben van een regionaal accent. Meer dan één op de drie Nederlandse respondenten geeft inderdaad aan dat niet-regionaliteit een kenmerk is van de standaardtaal, terwijl slechts één op de tien Vlaamse respondenten dit kenmerk aandraagt. Voor de andere landen is dit percentage nog lager.

De taal van de hoofdstad heeft voor respondenten uit Polen en Japan een voorbeeldfunctie maar de Nieuw-Zeelandse resultaten, en tot op bepaalde hoogte ook de Vlaamse, maken duidelijk dat de taalnorm niet noodzakelijkerwijs in een stedelijk gebied hoeft te liggen. Nieuwslezers zijn duidelijk internationale voorbeelden als het om de standaardtaal gaat. Ook de beroemde rolmodellen die de respondenten aandroegen, werken vaak voor radio of televisie. Wel verschilt dit sterk per land. In Polen, bijvoorbeeld, worden docenten als sterke rolmodellen aangemerkt. In alle onderzochte landen worden mannen en vrouwen gemiddeld als evenzogoede standaardtaalsprekers beschouwd.

DUTCH SUMMARY

Hoofdstuk 9 benadert de standaardtaal vanuit een andere hoek, door te kijken naar de mate en aard van overeenstemming tussen luisteraars over geëvalueerde spraak. Gekeken wordt naar de kenmerken van deze luisteraars met in het achterhoofd de vraag of de verschillen in mate van overeenstemming zoals in eerdere hoofdstukken gevonden, te verklaren zijn op basis van deze kenmerken. De luisteraars zijn bijvoorbeeld relatief hoog opgeleid, hetgeen de resultaten beïnvloed kan hebben. Naast een beschrijvende functie heeft dit luisterexperiment ook een selecterende functie. De sprekers die volgens luisteraars het meest het Standaardnederlands benaderen, worden in een later stadium zelf onderworpen aan een fonetische beschrijving.

Drie sprekers komen naar voren in het experiment. Niet alleen behalen zij de hoogste Standaardnederlandsscore, ook is de overeenstemming over deze sprekers tussen luisteraars het hoogst. Deze sprekers zijn John Jaspers, Noud Smelt en Tom Herlaar. Noud Smelt was radiopresentator in de jaren '70, de opnames van de andere twee komen uit de jaren '90. De overeenstemming over deze sprekers is niet absoluut. Twee luisteraargroepen kunnen worden onderscheiden: één van wie de beoordelingen parallel lopen aan het gemiddelde en de andere die significant afwijkt van deze gemiddelde tendens. Het verschil tussen beide groepen ligt vooral in de beoordeling van regionale fragmenten (die in feite afleiders vormen in het experiment): de deviante groep geeft significant hogere Standaardnederlandsscores aan regionale spraak. Deze groep is significant ouder en lager opgeleid dan de reguliere groep.

Er is geen effect voor leeftijd maar wel een voor decennium waarin de beoordeelde spraak is opgenomen, alsmede een significante interactie tussen leeftijd van de luisteraar en beoordeeld decennium. Regionale oorsprong en opleidingsniveau leiden niet tot significante verschillen in de beoordelingen. Wel is er een hoofdeffect voor sekse; de vrouwelijke luisteraars geven significant hogere Standaardnederlandsscores aan de spraak dan de mannen. Daarnaast geven hoogopgeleide vrouwen uit het westen van Nederland significant hogere Standaardnederlandsscores dan laagopgeleide vrouwen van buiten het westen. Deze zijn dus vooral verantwoordelijk voor de gevonden sekseverschillen. Deze groep bestaat typisch uit voortrekkers en voelt zich klaarblijkelijk in staat om hoge scores te geven. Het lijkt erop dat het zelfvertrouwen bij deze groep dusdanig is dat ze meent in een positie te zijn om hoge scores te geven, om 'goed' Nederlands te belonen.

DE UITSPRAAK VAN HET STANDAARDNEDERLANDS

Hoofdstuk 10 geeft een overzicht van fonetische beschrijvingen vanaf het begin van de negentiende eeuw. In deze eeuw neemt het aantal beschrijvingen van de klanken van de eenheidstaal toe, de uitgebreidheid en betrouwbaarheid van deze beschrijvingen verbeteren.

In de literatuur komt een vaste set van klanken steeds terug, wat op hun omstredenheid en variabiliteit duidt. De klanken zijn: de fricatieven (v), (z) en (g), de (r), de lange middenvocalen (ee), (oo) en (eu) en de tweeklanken (ei), (ui) en

DUTCH SUMMARY

(ou). Voor elk van deze basisklanken is bekeken wat de recente geschiedenis over hun realisatie vermeldt: hoeveel variatie er is en hoe omstreden die variatie is. Het doel is te komen tot voorspellingen over de uitkomsten van de perceptuele en akoestische beschrijvingen.

De fricatieven (v) en (z) worden in de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw vooral omschreven als stemhebbend en ongespannen. In de tweede helft van de twintigste eeuw wordt steeds vaker melding gemaakt van stemverlies, waarbij (v) op (z) voorloopt. Een verdere verstemlozing is een mogelijke toekomst voor deze klanken, hoewel het bewustzijn van de verstemlozing een remmende werking heeft, zodat het onderscheid met (f) en (s) gehandhaafd blijft. Voor de fricatief (g) kan historisch een onderscheid worden gemaakt tussen de stemhebbende en de stemloze variant. Dit onderscheid lijkt te zijn verdwenen in de standaardtaal en vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw lijken stemloze realisaties de overhand te nemen en realisaties achter in de mond lijken steeds meer acceptatie te ondervinden. In de tweede helft van de twintigste eeuw neemt het verder achter in de mond uitspreken van (g) toe en daarmee de verschrapping. Dat de stemhebbende varianten zullen verdwijnen uit de standaardtaal lijkt onvermijdelijk.

De alveolaire realisatie van de (r) is in de negentiende eeuw de norm, of in ieder geval wordt in die tijd aangenomen dat dit de enige standaardtalige realisatie kan zijn. Of hier sprake is van een eenduidige norm, een gebrek aan besef van andere realisaties of de aanname dat afwijkende voorkomens slechts een bijverschijnsel van lopende spraak zijn, is niet duidelijk. Onwaarschijnlijk is echter wel dat de levende norm dusdanig afgebakend is in genoemde periode. Vermeldingen van uvulaire realisaties worden in de loop van de twintigste eeuw steeds talrijker en in de laatste decennia van de twintigste eeuw komen daar approximante voorkomens bij als mogelijke standaardtalige vormen. Het besef is gegroeid dat een onderscheid dient te worden gemaakt tussen onset- en coda-realisaties. Te verwachten is dat deze twee posities ook in de spraak van onze sprekers bepalend zijn.

De lange middenvocalen (ee), (eu) en (oo) hebben relatief weinig verandering ondergaan sinds het begin van de negentiende eeuw. In die tijd worden monoftonge realisaties nog vermeld, naast de licht-diftonge, maar sindsdien lijken de laatste de overhand te hebben en deze situatie lijkt stabiel. Er is een kans dat toekomstige realisaties een versterkte verglijding zullen vertonen, maar de historische stabiliteit van deze klinkers suggereert dat dit nog lang op zich zal laten wachten. De Standaardnederlandse diftongen zijn sinds het begin van de negentiende eeuw stabiel, maar sinds de laatste decennia van de twintigste eeuw wordt steeds vaker gesuggereerd dat het eerste element van deze fonemen aan het verlagen is. Dit wordt wel toegeschreven aan een selecte, progressieve groep sprekers; de vraag is in hoeverre zij van blijvende invloed zijn op de breedgedragen standaardtaal, die vooral een behoudend karakter heeft. De toekomst zou een verdere verlaging van het eerste element van diftongen kunnen brengen.

Hoofdstuk 11 geeft de resultaten van de (consensus-)transcriptie van de klinkers en medeklinkers zoals die geselecteerd zijn. De fricatieven (v) en (z) van de geselecteerde zeven sprekers zijn in de meeste gevallen gerealiseerd als stemhebbend en ongespannen, maar het verschil tussen sprekers is groot. De (v)

DUTCH SUMMARY

vertoont, in overeenstemming met de tendens beschreven in de literatuur, een sterkere verstemlozing dan (z). De stem in de voorkomens van deze twee fonemen is in geen van de gevallen sterk maar is wel eenduidig waarneembaar. Het Standaardnederlands lijkt een sterke verscherping (verstemlozing in combinatie met een meer gespannen realisatie) tegen te houden voor deze twee fricatieven. De fricatief (g) wordt aan de andere kant overtuigend uvulair en stemloos uitgesproken. Slechts een enkele velaire of stemhebbende realisatie komt voor in de spraak van onze sprekers. De drie contexten die zijn gedefinieerd hebben geen eenduidig effect op de realisaties. De tendens richting een eenduidige (g) in meerdere posities is sterk.

Het gedrag van (r) in vier fonetisch/fonologische omgevingen is beluisterd, maar uiteindelijk bleek een opdeling in twee contexten het meest inzichtelijk: de onset en de coda. Onsettokens in het Standaardnederlands zijn perceptueel saillant door hun relatief krachtige realisatie. De twee voorkomens (velair en uvulair) zijn ogenschijnlijk even acceptabel in die posities. Er zijn in die gedachte ‘voorsprekers’ en ‘achtersprekers’ van het Standaardnederlands, dus sprekers die onset-(r) vooraan of achteraan in de mond uitspreken. Of het de een of de andere (r) is, heeft schijnbaar geen invloed op de mate van standaardtaligheid. Dit is opmerkelijk, daar ze elkaars tegenpolen zijn waar het plaats van articulatie betreft. In codapositie is er sprake van perceptueel moeilijk waar te nemen realisaties, met weinig consistentie binnen de uitspraakgewoontes van individuele sprekers. De voorwaarde voor het Standaardnederlands lijkt zelfs dat coda-(r) met weinig kracht gerealiseerd wordt. Dit heeft als gevolg dat onset-(r) slecht te kwalificeren is en vanuit segmenteel oogpunt zelfs relatief onvoorspelbaar is. Saillante realisaties in de coda lijken voor (r) onacceptabel.

De lange middenvocalen (ee), (eu) en (oo) zijn in vrijwel alle getranscribeerde gevallen semi-diftong. De diftongen (ei), (ui) en (ou) zijn evenzo stabiel als de semi-diftongen, met de toevoeging dat er in veel gevallen verlaging van het eerste element waar te nemen is. Geen van deze verlagingen is sterk en ze zijn onduidelijk verdeeld over de drie diftongen en de zeven sprekers.

Een meer algemene typering van het uitspraakgedrag van de sprekers maakt duidelijk dat ze niet eenduidig kiezen voor moderne dan wel behoudende realisaties van fonemen. Met andere woorden: voor het ene foneem kan een spreker neigen naar de traditionele (volgens de literatuur) variant en voor het andere foneem kan hij of zij een modern te noemen uitspraakgewoonte hebben.

Hoofdstuk 12 geeft een beschrijving van akoestische metingen van de bestudeerde klinkers. De enige metingen met wie de onze vergelijkbaar zijn, komen uit de jaren ‘90. Metingen uit de jaren ‘70 blijken ongeschikt als vergelijkingsmateriaal, onder andere door verschillen in meettechnieken en onduidelijkheid over de selectiecriteria van de sprekers.

De weergave in ruwe Hertzwaarden (op het 50% duurmoment) van de gemiddelde formantwaarden (F_1/F_2) van (tot 20 tokens van) elke klinker van elke spreker levert een eerste impressie van een traditioneel klinkerdiagram op. De genormaliseerde waarden (via z-scores) bieden verder een opvallend scherp beeld van de verdeling van klinkers in de klinkerruimte. De middenvocalen liggen in het

DUTCH SUMMARY

horizontale midden, duidelijk verdeeld over voor (de (ee)), midden (de (eu)) en achter (de (oo)). De drie diftongen liggen los, maar dicht bij elkaar en op een meer open positie.

Diftongering is bekeken door de klinkers te meten op 25% en 75% van hun duur. De resultaten bieden een onduidelijk beeld. Verschillende overeenkomsten en verschillen tussen onze klinkers en de jaren '90-klinkers waarmee we onze klinkers vergelijken, komen boven drijven, maar geen duidelijke tendensen. Geen van de drie middenvocalen of drie diftongen onderscheidt zich systematisch van de andere. De middenvocalen diftongeren minder dan de diftongen, zoals verwacht. Op basis van mate van diftongering zijn deze twee groepen bijna absoluut te onderscheiden. Onze mannelijke en vrouwelijke sprekers vertonen een vergelijkbare mate van diftongering.

De transcripties leveren verlaagde eerste elementen op van diftongen en de metingen kunnen verduidelijken of deze verlaging sterk is of niet. De F_1 van verlaagde voorkomens van de drie diftongen is op het 25%-punt gemiddeld 10 of 11 Hertz lager dan voor niet-verlaagde tokens, maar de verschillen tussen individuele voorkomens is groot. Slechts drie van de sprekers maken een significant onderscheid tussen verlaagde en niet-verlaagde voorkomens. Voor (ou) is er niet één spreker, bij wie het verschil tussen verlaagde en niet-verlaagde voorkomens significant is. Dit alles suggereert dat de verschillen tussen verlaagd en niet-verlaagd subtiel zijn, ondanks dat ze hoorbaar zijn. Vervolgens vergelijken we het eerste element van diftong (ei) van onze sprekers met dat van deze diftong in het zogenaamde Poldernederlands. Deze variëteit van het Nederlands heeft als karakteristiek kenmerk de verlaging van het eerste element van diftongen. De vergelijking met deze variëteit maakt andermaal duidelijk dat de verlaging in de spraak van onze sprekers licht is en niet in de buurt komt van progressievere realisaties.

CONCLUSIE

Het Standaardnederlands bestaat overduidelijk, zo besluit Hoofdstuk 13. De uitgebreidheid van de beschrijvingen van deze taalvariëteit door leken en experts en de overeenstemming die hierover bestaat, spreken voor zich. De uitspraak kent diversiteit maar de nadruk die in de afgelopen eeuwen is gelegd op variatie en op onduidelijkheid over wat goed of fout is, verhult dat de overeenstemming over segmentele uitspraakkenmerken overheerst. Het lijkt erop dat niet-segmentele uitspraakkenmerken meer aandacht verdienen als factor in de mate van standaardtaligheid van variëteiten.

Gezag speelt in de evaluatie van taal een rol, zo laten verschillende resultaten zien - alhoewel vaak impliciet. Dit gezag is dagelijks aanwezig in vele vormen. Variatie in de mate waarin individuen de Nederlandse standaardtaal in het dagelijks leven benaderen, kan voor een groot gedeelte verklaard worden uit de mate waarin de sociale, persoonlijke en theoretische norm samenvallen. Aan het ene eind van het spectrum is er de spreker die koste wat kost de norm wil benaderen - ongeacht met wie hij of zij spreekt en in welke situatie -, hetgeen vaak leidt tot een strikt en bewust taalgebruik waarin variatie onderdrukt wordt. Aan de andere kant is er de

DUTCH SUMMARY

spreker die zich wel bewust is van het bestaan van de theoretische norm maar wiens sociale en professionele omgeving geen druk uitoefent deze te benaderen en die daar persoonlijk ook niet naar streeft.

De taal die beschreven is in voorliggende studie onderscheidt zich van elke andere taalvariëteit in Nederland. Zij wordt omgeven door een sfeer van neutraliteit en zelfs een zekere afstandelijkheid. Dit is de enige taalvariëteit die verworden is tot communicatiemiddel dat bewust wordt aangewend door grote groepen Nederlanders, ook door hen die haar niet als moedertaal hebben meegekregen. Bovenal wordt geen andere variëteit in Nederland zo kritisch bekeken en tegelijkertijd onvoorwaardelijk omarmd als het Standaardnederlands.